

Hart voor Leiden. Over het onderzoek achter de nieuwe biografie.

Karel Bostoen (Universiteit Leiden)

Ergens in 2007 vroeg Rudi van Maanen mij om een handzame monografie over Jan van Hout te schrijven, een werk dat ik op een half jaar zwoegen begroette. Die schatting was te optimistisch, de werkzaamheden hebben zeker nog drie maanden langer geduurd. Dit komt in de eerste plaats doordat het Leidse Stadsarchief zo ongelooflijk rijk is, niet in het minst dankzij Jan van Hout zelf die niet alleen op de duurzaamheid van het papier vertrouwde, maar die bovendien als organisator een ijzeren systematicus was.

Aanvankelijk had ik mij voorgenomen om sommige omvangrijke documenten in hun geheel op te nemen in mijn boek, maar van dit voornemen ben ik snel genezen toen ik merkte in de lopende tekst lang niet alles kwijt te zullen kunnen wat dienstig was. Sleuteldocumenten zoals Van Houts holografisch testament en de uitvoerige apologie uit 1596 waarin hij zijn ambtelijke bezigheden heeft beschreven vanaf hun allereerste begin, zullen ooit elders moeten worden gepubliceerd. Wel heb ik zoveel mogelijk alles wat ik beweer, gebaseerd op met eigen ogen geraadpleegde, oorspronkelijke documenten. Dit houdt onder meer in dat ik de interpretaties die men her en der in de secundaire literatuur tegenkomt, aan de bronnen heb getoetst en bij bewezen ondeugdelijkheid heb verworpen, dan wel er stilzwijgend aan ben voorbijgegaan. Veel baat heb ik gevonden bij het gebruik van het proefschrift van Johan Koppenol uit 1998, getiteld *Leids heelal*, maar ik ben toch op een aantal punten afgeweken van wat in dit voortreffelijke boek staat. Ook heb ik nauwelijks aandacht besteed aan de Leidse loterij van 1596, niet omdat daarover niets zou op te merken zijn, maar omdat daaraan de laatste decennia door Koppenol, Dick de Boer en mijzelf al heel veel aandacht is besteed.

Een van de zaken waarmee ik enige tijd heb getobd, was om een rode draad te vinden voor een boek dat dreigde een brokkelige structuur te krijgen. Toch lag die rode draad voor het grijpen. Aangezien deze monografie moest verschijnen op de vigilie van zijn vierhonderdste sterfdag, lag een uitgangspunt als Van Houts testament of uiterste wil, voor de hand. Dit testament is trouwens geen onbekend document, want het is al in 1874 door de historisch onderlegde predikant G.D.J. Schotel gepubliceerd (Schotel 1874, 48-58), zij het niet onverkort en deels zelfs gebrekkig. Volgens Schotel bijvoorbeeld zou Barbara, Van Houts zuster die hem mogelijk van alle broers en zussen het naast aan het hart lag, in 1577 zijn overleden, terwijl er in het testament 1574 staat. Barbara is dus waarschijnlijk een van de slachtoffers geweest tijdens het Tweede Beleg.

De beschikkingen die Van Hout in zijn testament trof, vormden dus voor mij de aanleiding om op bepaalde zaken in te gaan die tot nu toe nauwelijks aandacht kregen. Ze bepaalden zelfs min of meer de onderliggende structuur van deze monografie, hoewel dit op het eerste gezicht misschien niet voor iedere lezer duidelijk zal zijn.

Al met al verschilt het algemene beeld van Jan van Hout in mijn boek niet grondig van het bestaande. Ook in mijn visie was hij een zeer ijverig en energiek persoon, zonder wie er in Leiden niets kon gebeuren of hij had er de hand in of hij wist ervan. Hij was bemoeiziek, maar tevens een onafhankelijke geest. Een gelovig calvinist, maar een met libertijnse trekken. Een uitzonderlijk knappe stadssecretaris die de zaken onder zijn beheer tegen de stroom in zodanig heeft gemoderniseerd dat Leiden er tot op vandaag plezier aan beleeft, maar tevens een regelneef die iedereen

voor de voeten liep. Iemand die, toen het er op aankwam tijdens het Beleg van 1574, als enige het hoofd koel hield waar andere bestuurders in paniek raakten, maar ook iemand aan wie zekere kleinsmenselijke kanten niet vreemd waren. Onveranderd, tenslotte, blijft het beeld bestaan van Jan van Hout als iemand die de zaak van de Opstand met hart en ziel was toegedaan. Wat men echter nergens over hem leest, maar wat ik bovenal koester, is zijn in zoetzuur ingelegd proza, waar die bijzondere komisch-barse stem in weerklinkt met haar eigen gevoeligheden.

Een nieuwe biografie die niets nieuws bevat, kan nooit de bedoeling zijn. Bovendien, een biograaf heeft ook recht op zijn eigen kleine ijdelheden. Zo voelt het heel prettig wanneer men geleerde voorgangers kan tegenspreken op grond van bronnen die zij niet kenden of zelfs, die zij willens en wetens niet hebben gebruikt omdat ze er geen tijd en gelegenheid voor hadden. Dit laatste is het geval met de literatuurhistoricus Jacob Prinsen (1866-1935). Prinsen was een uitstekende geleerde die als geen ander werk heeft gemaakt van het opsporen van de bronnen tot de kennis van het leven en werk van Jan van Hout. Geboren in Den Bosch en opgegroeid in Delft is hij begonnen als onderwijzer, ging vervolgens Nederlands studeren te Leiden, en is in 1897 gepromoveerd bij P.J. Blok op de zestiende-eeuwse Nijmeegse historicus en humanist Gerard Geldenhouwer. In 1919 werd Prinsen benoemd tot hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Het bronnenmateriaal, Van Hout betreffend, heeft hij gepubliceerd in het *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde (TNTL)*, in de *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* en in *Oud Holland*. Daarnaast schreef hij de monografie, getiteld *De Nederlandsche Renaissancedichter Jan van Hout*, die dateert uit 1907.

‘Nederlandsch’ staat bij Prinsen voor ‘Hollands’. Prinsen wilde namelijk Van Hout presenteren als de eerste Hollandse Renaissancedichter, zoals Albert Verwey in 1895 de Brabander Jan van der Noot terecht als de eerste algemeen-Nederlandse Renaissancedichter had gepresenteerd. Aan het literaire genie van Jan van Hout waren Van Mander, Hooft en Vondel te danken, zo ongeveer luidde Prinsens redenering waarin de idee van een autochtone ontwikkeling vanuit Holland een grote rol speelde. Ter verontschuldiging van Prinsen kan worden aangevoerd dat in die tijd nog niet bekend was dat de poëzie van Jan van Hout eerder als maniëristisch dan als renaissancistisch kan worden gekarakteriseerd, bovendien zou ik ze niet graag de kost willen die ook nu nog stilzwijgend het hollandocentrisme toepassen binnen de geschiedbeoefening.

Kwalijker is het dat Prinsen aan de vrouw naast Van Hout praktisch geen aandacht besteedde. ‘Van aanzienlijke afkomst was ze niet’ schrijft hij (Prinsen 1907, 17), en dat zou moeten blijken uit passages in Van Houts testament over armlastige leden van de schoonfamilie, voorts uit het feit dat hij en Liesbeth Reiniersdochter van Wing, zijn echtgenote, nooit een erfenis kregen en dat de familie daarentegen voor hen beiden ‘een lieve last’ is geweest (Prinsen 1907, 32). Liesbeths geboorteplaats Zoutleeuw, op vijf kilometer van Sint-Truiden gelegen, noemt Prinsen niet. Die lag kennelijk helemaal buiten zijn blikveld, want buiten de rijksgrenzen. Omdat Van Hout zelf weinig over haar loslaat, schrijft hij vaagjes: ‘ze schijnt een bescheiden en nederige plaats in zijn leven te hebben ingenomen’ (Prinsen 1907, 31). Nee, wat had Prinsen dan van Liesbeth van Hout-Van Wing verwacht? Dat ze de lyrische rol van een Beatrice Portinari of Laura de Noves zou spelen?

Op Prinsens voorstelling van zaken is – ondanks vele kwaliteiten – dus heel wat af te dingen. Van Houts schoonfamilie behoorde namelijk tot de elite van Zoutleeuw, dat toen een welvarend Brabants grensstadje was. Liesbeths vader had te Leuven rechten gestudeerd en was procureur van beroep; bovendien was hij factuur

van de plaatselijke rederijderskamer zoals Van Houts vader dat in Leiden was. Alle reden dus om op die connectie nader in te gaan.

Prinsen moet van die Brabantse achtergrond hebben geweten. Schotel vermeldt (weliswaar opnieuw met een verkeerd jaartal) dat Van Hout na het overlijden van zijn vrouw naar Zoutleeuw is gereisd om de schoonfamilie te bezoeken en schrijft dat Van Hout daar ooit is getrouwd en daarna voor het laatst er in 1569 heen was geweest (Schotel 1874, 36). Kortom, Prinsen wist van die achtergrond, maar negeerde dit gegeven dat zijn 'Hollandse' autarkie dreigde te ondergraven.

Een andere geleerde die ik heb tegengesproken, is de beminnelijke Willem Otterspeer. Otterspeer schrijft in het eerste deel van zijn *Groepsportret met dame*: 'Van Hout was een echte kerel. Hij ging er prat op dat hij al op zijn twaalfde voor het eerst had geneukt'. Nog afgezien van het feit dat het causale verband tussen die twee mededelingen twijfelachtig is, wil ieder historisch geïnteresseerde meteen toch iets meer weten. Met andere woorden: waar berust dit neukverhaal op? Op een geheim dagboek soms: dat van Van Hout zelf of dat van degene met wie hij het had gedaan? Wordt dit soms in een brief beschreven? Want dergelijke brieven willen we liever lezen dan alle brieven die Groen van Prinsterer ooit heeft uitgegeven.

Het antwoord is eenvoudig: de bron is opnieuw Prinsen die een toespeling vond in Dousa's poëzie. De lectuur van die poëzie valt trouwens niet mee, want ze is net zoals die van Van Hout maniëristisch, dit wil zeggen: zelfs binnen een latinistisch kader nodeloos ingewikkeld, met gewrongen metaforen, nieuwvormingen en archaïsmen. Wie dan de desbetreffende plaats bij Dousa naslaat, leest eerder iets over masturbatie dan over geslachtsgemeenschap. Maar ik heb het allemaal opgeschreven, u kunt het zo nagaan of ik gelijk heb. Feit blijft dat ik het merkwaardig vind dat Dousa bekend was met Van Houts prille seksuele ervaringen. Hij kon daarover alleen maar hebben vernomen 'from the horse's mouth' (u merkt het: dankzij het Engels idioom kan ik hier fatsoenshalve de uitdrukking: 'uit de eerste hand' vermijden). Het geval zegt dus niet alleen iets over Dousa, maar zeker ook over Van Hout.

Een zeer bekend verhaal waarin Van Hout de hoofdrol vervult en dat telkens opnieuw wordt opgerakeld, geloof ik niet. Daarin zou de stadssecretaris - bij kritiek vanaf de kansel op het opschrift 'Haec libertatis ergo' - terstond een geladen pistool uit zijn zak hebben getrokken, om zich vervolgens tot burgemeester Van der Werff te wenden met de retorische vraag: 'Zal ik die dominee eraf knallen?' Dat heeft mij altijd al een sterk verhaal geleden, maar nu weet ik het zeker dat dit een Leidse stadslegende moet zijn geweest, die in de zeventiende eeuw vooral onder remonstranten populair was.

Tot nu toe heb ik evenmin een snippet bewijs heb gevonden voor de negentiende-eeuwse bewering dat Van Hout de hele periode 1569-1572 - toen hij ontslagen was als stadssecretaris - in ballingschap te Emden in Oost-Friesland zou hebben doorgebracht. Ik heb vorige zomer daar ter plekke gezocht en moest tot de conclusie komen dat hij niet te Emden in vrijwillige ballingschap verbleef, maar in Zoutleeuw en wellicht ook elders in Brabant, bijvoorbeeld te Leuven en Antwerpen waar hij mogelijk het drukkersvak heeft geleerd. Niet als notaris heeft hij de kost verdiend, zoals men over zijn zogenaamde Emdense periode schrijft, maar vermoedelijk als kopiïst en drukkersknecht.

Een tot nu toe onbekend gegeven is het notariële document uit 1576 waarin een incident uit de doeken wordt gedaan waar leden van de academische elite bij betrokken waren, onder wie Van Hout, zijn echtgenote en zoontje Bartelmees. Het incident vond plaats op de Breestraat op de hoek van de Mosterdsteeg, vóór de woning van de geleerde hebraïst Rennecher. Een van de getuigen was de jonge

student Jacobus Arminius, die net in Leiden was aangekomen en die bij de hoogleraar Hebreuws een kamer had betrokken. De verwijzing naar dit document, dat in een gehavende staat verkeert, dank ik aan Hans Endhoven die me trouwens nog meer tips heeft gegeven. Zoals ik ook zeer veel heb gehad aan de hulp en kritische lectuur van Piet de Baar die een anonieme, onbekende, negatieve karakteristiek van Jan van Hout wist thuis te brengen als zijnde geschreven door de Utrechtse jurist Arnoldus Buchelius.

Sommige bronnen zijn zo bekend dat niemand er nog iets nieuws in ziet. Toch kunnen die - mits voldoende kritisch bezien - bij de aandachtige waarnemer een aha-ervaring bewerkstelligen. Dit geldt bijvoorbeeld voor Van Houts bijdrage aan het *album amicorum* voor Dousa. De afbeelding daarvan is op zich overbekend. Wie 'De Tachtigjarige Oorlog' aanklikt op de site <http://dutchrevolt.leidenuniv.nl/> heeft ze bijvoorbeeld onmiddellijk te pakken. Te zien is Van Houts gedicht voor Dousa, getiteld 'Vruntschap' en geschreven in zijn karakteristieke kleine hand. Het is gedateerd: 2 december 1575.

Even terzijde: Van Hout had kennelijk tot op late leeftijd goede ogen, zelfs zijn testament uit 1606 is in klein schrift, evenals diverse documenten die hij in het *Huysboeck* van zijn schoonzoon Jacob Van Leeuwen († 1604), na diens dood heeft geschreven.

De kwestie is of de sieromlijsting van het gedicht door Van Hout is gemaakt. Wie geen verstand heeft van beeldende kunst zou kunnen menen dat elke amateur zoiets kan maken, dus ook Van Hout. Niets is minder waar. Maar omdat elke weergave in druk of met power point in kwaliteit sterk afsteekt tegen het schitterende origineel in de universiteitsbibliotheek, denkt men aan amateurswerk.

Wat zien we afgebeeld op die cartouches? Bovenop een toneelpodium staan twee mannen die elkaar de hand drukken, een vriendschapsgebaar dat tevens Van Houts gedicht illustreert. Aan hun voeten liggen toneelmaskers. Boven hen zien we een vriendelijke saterkop tussen brandende vuurpotten. Naast de vuurpotten liggen twee koppen: eentje beeldt het leven uit, de andere de dood. In het rolwerk van de cartouche die het gedicht omlijst, zien we aan de rechterkant een spies- of lanspunt, een galg, een geweer en een hellebaard, links zien we een kanonsloop, een klimtouw met haak, een vaandel, een zwaard, een lans en schild. In de onderste cartouches zien we een impressie van de vele slachtoffers van de strijd, de honger en de pest. De kunstenaar heeft zelfs niet geschroomd bepaalde lichamen te voorzien van zwarte pestvlekken. Kortom, net zoals Van Houts tekst sluiten de afbeeldingen nauw aan bij de maniëristische mode van het moment met zijn ingewikkelde, dramatische composities, zijn weelderig rolwerk, het blekige kleurgebruik, zijn grotesken en naakten in merkwuurige houdingen. Aan kunsthistorica Ida Wietske Lambrechtsen komt de eer toe in de cartouches niet langer de hand van een amateur te hebben gezien, maar die van een gespecialiseerde kunstenaar. Ze heeft goede redenen om te denken aan Isaec Claesz van Swanenburgh als de maker van de cartouches. Een publicatie met haar bewijsgronden zal hopelijk in de loop van volgend jaar verschijnen. Uit de onmiddellijke omgeving van Van Hout zijn er in 1575 in feite slechts twee kunstenaars die als maker in aanmerking komen, namelijk: Hans Lieftrinck en Isaec Claesz van Swanenburgh. Ze hebben beiden meegewerkt aan de optocht ter gelegenheid van de opening van de universiteit op 8 februari 1575, die door Van Hout was georganiseerd onder medewerking van ongeveer zijn hele familie. Van Hout heeft hen gevraagd om het schilderwerk aan de blazoenen en aan de mythologische figuren voor hun rekening te nemen. Uit de slotafrekening die door Van Hout is opgesteld, blijkt dat ze daar in elk geval voor zijn betaald. Met Lieftrinck had Van

Hout een goede band, want die heeft ook in 1575 de houtsnede gemaakt voor de cartouche in Dousa's *Nova Poemata*, een boek dat op kosten van Jan van Hout is gedrukt zoals op de titelpagina vermeld wordt. Maar van Lieftrinck zijn geen afbeeldingen te vinden met figuren die te vergelijken zijn met de figuren in de cartouches van Van Houts albumbijdrage. Terwijl mevrouw Lambrechtsen op stilistische gronden, vooral vanwege de karakteristieke houding van de afgebeelde figuren die ze elders in het werk van Isaec Claesz van Swanenburgh is tegengekomen, het heel goed mogelijk acht dat deze daarvoor verantwoordelijk is geweest.

Wat er ook van zij, op een gegeven ogenblik ben ik wat verder gaan zoeken naar het vaandel dat in de albumbijdrage wordt afgebeeld. Zo op het eerste gezicht een doodgewone Nederlandse vlag, zij het oranje-blanje-bleu en niet rood-wit-blauw. Via mevrouw Lambrechtsen vernam ik dat Wouter Kloek, hoofdconservator van het Rijksmuseum, meende dat het hier om de vroegste afbeelding zou kunnen gaan van de directe voorganger van de huidige Nederlandse vlag. Ik weet niet of het op waarheid berust, maar het oranje-blanje-bleu zou afkomstig zijn van de kleuren van het livrei, gedragen door het personeel van Willem van Oranje. Op de oudste voorstelling van de uitdeling van haring en wittebrood in het stedelijk museum De Lakenhal door Pieter van Veen zien we geuzenvaandels die uit meerdere banen bestaan in de kleuren oranje, wit en blauw, maar niet noodzakelijk in die volgorde. In elk geval kunnen we vaststellen dat een typische geuzenvlag uit meerdere banen bestaat, tot negen banen toe. Er bestaat ook een schilderij van Pieter van Veens broer Otto, met eveneens *De uitdeling van haring en wittebrood*. Dit schilderij berust in het Rijksmuseum te Amsterdam en is via Internet te bekijken. Er is discussie over wanneer het zou zijn gemaakt: sommigen willen 1575, anderen kiezen voor de jaren tachtig. De Leidse schilder Otto van Veen was een leerling van Isaec Claesz van Swanenburgh, maar zelf de leermeester van Pieter Paul Rubens. Dus een echte vakman. Op zijn schilderij zijn eveneens meerdere banen te zien in de meegedragen vlaggen, en ook de volgorde van de banen wijkt af van de driekleur in Van Houts albumbijdrage.

Hierbij nog een kleine terzijde: het is me een raadsel waarom het geuzenvandel in de jaarlijkse 3 oktoberoptocht die door de 3 oktober-vereniging wordt georganiseerd geen geuzenvandels meedraagt, maar volstrekt foute - want anachronistische - driekleuren? Die kleurige geuzenvanen zijn op zich al meer dan prachtig voor een optocht! Ze zijn eerlijk gezegd ook meer een blikvanger dan het nu meegedragen rood-wit-blauw. Op de houtsnede van Lieftrinck die helaas kleurloos is, is trouwens eveneens een geuzenvlag te zien, in meerdere banen en niet een driekleur zoals in de albumbijdrage van Jan van Hout.

Maar terug naar ons onderwerp. Het ziet er naar uit dat de driekleur in Van Houts albumbijdrage inderdaad de oudste, gedateerde afbeelding (2 december 1575) is van de Nederlandse driekleur die als oranje-blanje-bleuvaandel gedurende vele decennia menig vaderlands hart sneller liet kloppen. Rest nu de vraag, wie die driekleur heeft verzonnen: Van Hout of Van Swanenburgh? Die vraag mag u zelf proberen te beantwoorden, nadat u het boek *Hart voor Leiden* hebt gelezen. Ik heb gezegd.

Literatuur

- Otterspeer, Willem. *Groepsportret met dame I: Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit 1575-1672*. Amsterdam: Bakker, 2000.
- Prinsen Lz., J.J. *De Nederlandsche Renaissance-dichter Jan van Hout*. Amsterdam: Maas & Van Suchtelen, 1907.

- Schotel, G.D.J. *Het edele driemanschap Van der Werf, Dousa en Van Hout*. Haarlem: Kruseman & Tjeenk Willink, 1874.

deze Lezing is onderdeel van het
Symposium van 11 december 2009:
HART VOOR LEIDEN: JAN VAN HOUT (1542-1609)
georganiseerd door de Vereniging Jan van Hout.
Zie voor de teksten van alle lezingen, verslag, foto's etc:
www.janvanhout.nl